

MEYYÂFÂRİKÎN (SILVAN) TARİHİ ÜZERİNE NOTLAR

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ¹

ABSTRACT

SAME NOTES ON HISTORY OF MARTYROPOLIS

Silvan, which is called Μαρτυρόπολις in Greek, Meiafarakin (Maypherkat) in Aramaic, Mipherket, Maipherqat in Syriac; Nphrkert (later on Muharkih, Muphargin, Maturkhelokeh) in Armanian, Farkin, Martyropolis in Latin, Farkin or Meyyâfârikîn in Arabic or Persian, has a long and rooted history. Meyafarkin which is now bound to the province of Diyarbakir was established by a Christian religious man, called Marusa, towards the end of 4th Century of Gregorian calendar. Marusa, who have buried the bones of Christians who died in Sasanian land, in the city centre and blessed the city have built a church on the bones of the dead. In the city centre, which has been designed circularly, there is also a market and square. This historical city, which joined into the Islamic territory, has been managed as a part of Al-jazeera region. When the Islamic State dispersed during the time of Abbasits, this city remained as a part of Shaybanies. Later on, it has served as the co-capital of Hamdanîs and headquartes of Mervanîs. A number of scientists such as es-Şasî, İbn Nubate, İbnu'l-Ezrak and Zehebi have been brought up. With their works, these scientists have kept an important place in the history of Islamic culture. It resembled the "beytu'l hikme" of Abbasits when it reached its splendour during the time of Mervanîs. The hospital and pharmalogical laboratory that were established during that time have played an important part in the cultural life.

ÖZET

Grekçe Μαρτυρόπολις, Aramice Meiafarakin (Maypherkat), Süryanice Mipherket, Maipherqat; Ermenice Nphrkert (daha sonra Muharkih, Muphargin, Maturkhelokeh), Farkin, Latince Martyropolis, Arapça ve Farsça Farkin veya Meyyâfârikîn olarak isimlendirilen Silvan oldukça eski ve köklü bir tarihe sahiptir. Bu gün Diyarbakır vilayetine bağlı olan Meyafarkin miladi dördüncü asrın sonlarında bir Hristiyan din adamı olan Marusa tarafından kurulmuştur. Ortasına Sasanî topraklarında ölen ve gömülemeyen Hristiyanların kemiklerini koyup kutsayan Marusa, bu kemiklerin üzerinde bir kilise inşa etmiştir. Yuvarlak

¹ Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

olarak tasarlanan şehrin merkezinde kilisenin yanı sıra meydan ve pazar da bulunmaktaydı. Hz. Ömer döneminde İslam topraklarına katılan bu tarihi şehir, el-Cezîre bölgesinin bir parçası olarak idare edilmiştir. Abbasiler döneminde İslam devleti parçalara bölündüğü dönemde önce Şeybanîler'in bir parçası olmuştur. Daha sonra Hamdanîler'e eş başkentlik Mervanîler'e ise merkezlik yapmıştır. Mervanîler döneminde ihtişamının zirvesinde olan Meyafarkin'de Abbasilerin *Beytu'l-Hikme*'sine benzer bir kurum da bulunmaktaydı. O dönemde kurulan bimaristan (hastahane) ve farmakoloji laboratuvarı ile dönemin kültürel yaşamında önemli bir yer işgal etmiştir. Meyyâfârikîn'de başta eş-Şaşı, İbn Nubate, İbnü'l-Ezrak ve Zehebî olmak üzere birçok da ilim adamı yetişmiştir. Bu ilim adamları yazdıkları eserlerle İslam kültür tarihinde ciddi bir yer tutmuşlardır.

GİRİŞ:

Grekçe Μαρτυρόπολις, Aramice Meiafarakin (Maypherkat), Süryanice Mipherket, Maipherqat; Ermenice Nphrkert (daha sonra Muharkih, Muphargin, Maturkhelokeh), Farkin,² Latince Martyropolis, Arapça ve Farsça Farkin veya Meyyâfârikîn³ olarak isimlendirilen Silvan miladi dördüncü asrın sonlarında

² Ermeniler genelde burayı Farkin olarak isimlendirmektedirler. Bkz. T. Rice Holmes, "Tigranocerta" *The Journal of Roman Studies*, Vol. 7, Society for the Promotion of Roman Studies, London 1917, s. 131.

³ İslam kaynakları Meyyâfârikîn adının nereden geldiği konusunda farklı kanaatlere sahiptirler. Örneğin Zekerîya el-Kazvinî şehrin adının "şehitler şehri" anlamına gelen "medursala" kelimesinin Arapçalaşmış hali olduğu kanaatindedir. [Bkz. Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Asâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, Beyrut trs, 565; İbn Şeddâd, İzzuddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâk el-hafîre fî zikri umerai's-Şam ve'l-Cezîre*, (tahk.: Yahya Zekerîya Abbâre), Dimeşk 1978, III, 283] Yakut el-Hamevî ise farklı bir çok nazariye aktarmaktadır:

- 1- Şehir adını Meyyâ adındaki kurucusundan almaktadır.
- 2- Meyafarkin ifadesi Farsça "barcin" kelimesinin bozulmuş halidir. Hafız Ebru da bu kanaattedir. [Bkz. Hafız Ebru, Şihabuddin Abdullah el-Hevafî (ö: 833), *Cografyayı Hafız Ebru*, (takdim: tash ve tahkik Sadık Seccâdî) I-II, 1378, II, 24; ayrıca bkz. Dehhuda, *Loğatnâme-i Dehhuda*, "Meyyâfârikîn" Maddesi]
- 3- Şehrin asıl adı Farkin idi. Meyyâfârikîn ise iki ayrı kelimeden oluşmaktadır. Bu ifadelerden ilki Farsça'da "orta" anlamına gelen Meya; ikincisi ise Farkin'dir. Bu durumda şehir "orta farkin" anlamına gelmektedir [Bkz. Yâkût el-Hamevî, , *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Beyrut 1979, V, 273.]. Görüldüğü gibi bu iddiaların hiç biri Meyyâfârikîn adının kökenini aydınlatma konusunda tek başına yeterli bilgi vermemektedir.

Piskopos Marusa (Mar Marusa)⁴ tarafından kutsanarak bir Hristiyan kenti olarak kurulmuştur. Kurulduğu günden itibaren yörenin tarihinde söz sahibi

⁴ Hristiyan kaynakların verdiği bilgilere göre; Süryanice ve Grekçe bilen Marusa aynı zamanda tanınmış bir hekim ve zeki bir devlet adamıdır. Antakya ve Orta Asya'da seyahatlerde bulunmuş, İstanbul'a gitmiştir. John Chrysostom ve Theophilus of Alexsandra'nın dini düşüncelerinin sorgulandığı konsillerde yer almıştır. Sezar Aracadius ve II Teodosius tarafından 399, 403 ve 408 yıllarında Sasanî hükümdarı I. Yazdicerd'e üç kez elçi olarak gönderilmiştir. 410 yılına kadar İran'da kalmıştır. Onun gayretleri ile Sasanî Hristiyanları problemlerinden önemli ölçüde kurtulup rahatlamışlardır. O aynı zamanda, II Şapur tarafından 40 yıl süren katliamlar esnasında öldürülen Hristiyanların biyografilerinin yazarı olarak da tanınmaktadır. Bu metinler önce Latince'ye, tercüme edilerek Assemani tarafından basılmış iken; daha sonra rahip Paul Bedjan tarafından neşredilmişlerdir. Çoğu dokunaklı ve ilginç hikayelerden oluşan bu metinlerin bir tek onun tarafından yazılmadığı, hatta bir kısmının ondan önce kaleme alındığı, diğer kısımlarının ise onun tarafından yazıldığı; ancak kendisi tarafından Grekçe'ye tercüme edildiği tahmin edilmektedir. Abdulyaşu' Soba'nın verdiği bilgilerden onun İznik Konsiline de katıldığı; hatta burada alınan kararları Grekçe'den Süryanice'ye çevirdiği anlaşılmaktadır. Bu konsilin yanı sıra 381'de İstanbul Konsili ile 390 dolaylarında toplandığı sanılan Side Konsili'ne de katılmıştır. Bu konsilde Messalianlar aforoz edilmişlerdi. 403 yılında İstanbul'a gelen Marusa İran Hristiyanları için Medain'de iki konsil düzenlemiştir. Bu konsillerden özellikle 410 yılında yapılanı kırkın üzerinde din adamı katılmıştır. Bu konsilde I. İsaac'ın tarafını tutan Marusa, ona karşı yapılan ve hapse girmesine neden olan suçlamaların ortadan kalkmasını sağlamıştır. Kadıköy Konsili'ne denk kabul edilen bu konsilin, II. Şapur döneminden itibaren ciddi darbeler almış olan Doğu Hristiyanlarının toparlanmasının yanı sıra, bağımsız hale gelmelerinde ilk adım olduğu kabul edilmektedir. Kilisenin kurumsallaşmasında da önemli etkisi bulunan Marusa'yı konumuz açısından önemli kılan asıl husus ise I. Yazdicerd ile vardığı antlaşma sonucunda, II Şapur (Şapur Zu'l-Ektaf) tarafından öldürülen Hristiyanların kemiklerini, bulundukları yerden toplayarak Meyyâfârikîn'e getirmesi ve buraya defnetmesi hadisesidir. Bu taşıma ile şehir Martyropolis yani şehitler kenti adını almıştır. Marusa'nın hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ralph Marcus, "The Armenian Life of Marutha of Maipherket", *The Harvard Theological Review*, vol. 25, N.1, January 1932, ss. 47-71; İgnatius Aphram I. Barsoum, Matti Moosa, *The Scattered Pearls: A History of Syriac Literature and Science*, Passeggiata Press, Usa 2000, s.241; Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, Gergias Press, Usa 2001, s. 47-48; John Bagnell Bury, *A History of Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. 800 A.D.)*, London 2005, s. 307-308; Robert Murray, *Symbolsof Church and Kingdom: a Study in Early Sricac Tradetion*, T&T yayınları, London 2006, s.47; Michael Walsh, *A New Dictionary of Saintes: East and West*, Linguistic Press 2007; S. Vaille, "Martyropolis" *The Original Catholic Encyclopedia* (ed: Charless G. Herman vd), Ensyclopedia Press, Newyork 1993, XI, 742.

olmasına rağmen hakkında yeterli çalışma yapılmamıştır. Biz bu makalemizde bu gün Diyarbakır iline bağlı bir kaza merkezi olan bu tarihi mekanın dününe, bir başka ifade ile geçmişine ışık tutmak istiyoruz. Yazımızda şehrin kuruluşu ve ilk dönemlerinin yanı sıra fizikî yapısı, demografik durumu ve İslam kültürüne katkıları üzerinde de kısaca duracağız.

Meyyâfârikîn'in kuruluş öyküsü miladi dördüncü asırda Bizans ile Sasanîler arasında yıllarca süren savaflara dayanmaktadır. Rivayetlere göre bu savaflar esnasında, büyük bir ihtimalle, aralarında daha önceki savaflarda dindaşları Bizans'a meyleden, hatta lojistik destek veren Hristiyan vatandaşlarının varlığı; II. Şapur (309-378)'un Sasanî sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanların tamamını Bizans ajanı olarak görmesine neden olmuştur. II. Şapur, miladi 363 tarihinde Bizans'a galip gelip önce Nusaybin, arkasından da Meyyâfârikîn'in olduğu bölgeyi egemenliği altına alınca, yöredeki Hristiyanları savaş suçlusu ilan edip ya esir etmiş veya kılıçtan geçirmiştir.⁵ Yerine geçen II. Erdeşir (379-383) döneminde de bu savaflar bütün hızıyla sürdüğü gibi Hristiyanlara yönelik politikada da bir değişiklik olmamıştır. Yörede kısmi barış, ancak onun ölümü ile sağlanabilmiştir. Meyyâfârikîn tarihi işte bu dönemle yani II Yezdicerd (399-420) dönemi ile başlamaktadır.

Hristiyan kaynaklara göre Bizans ile Sasanîler arasında süren bu savaflardan büyük zarar gören doğu Hristiyanlarını bu zulümden kurtarmak için harekete geçen Antakya asıllı Piskopos Marusa, 399 tarihinde II. Teosius'un (408-450). barış elçisi olarak Sasanîlerin başkenti Medain'e gitmiştir. Onlarca yıldır süren savaflardan bezlen Sasanîler, bu barış talebini bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. İslam kaynaklarının bahsettiği hikayenin bu elçilik hadisesi esnasında cereyan etmiş olması muhtemeldir. Buna göre Marusa, Medain'de bulunduğu esnada kızı hasta olan ve İranlı hekimler tarafından tedavi edilemeyen Sasanî hükümdarı, onun hekim olduğunu öğrenince kendisinden yardım talep etmiştir. Bu talebe hayır demeyen Marusa, hükümdarın kızını tedavi etmiş ve iltifatına mazhar olmuş; istekleri koşulsuz

⁵ Sasanîler uzun süre kendi hâkimiyetleri altında yaşayan Hristiyanlara, Bizans'ın casusları olarak bakmışlardır. Bkz. Vern L. Bullough "The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence" *The Journal of Conflict Resolution (JCR)*, Vol. 7, No. 1 (Mar., 1963), s.65.

yerine getirilmiştir. İsteklerinden biri de II. Şapur (Zü'l-Ektaf) döneminde masum olarak öldürülen ve Mecusî dinî geleneklerine göre defnedilmeleri caiz olmadığı için gömülmeyip, oldukları yerde yabancı hayvanlara bırakılan binlerce Hristiyan ölünün kemiklerinin kendisine verilmesidir.⁶ Bu talebi kabul edilen Marusa, bu kemikleri Meyyâfârikîn'e getirir ve oraya defneder.⁷ Bunların etrafına da bir şehir inşa eder ve adını Martyropolis, yani şehitler kenti koyar.⁸ İşte Meyyâfârikîn, tarih sahnesine böyle çıkmış olur. Kurulduğu yerde daha önceki dönemlere dayanan bir köyün bulunduğu söylene de bu köy ile ilgili yeterli bilgi mevcut değildir.⁹

⁶ İslam kaynakları bu hikayenin II. Şapur döneminde cereyan ettiği kanaatindedirler. Bkz. Yakut el-Hamevî, *el-Buldân*, V, 237' el- Kazvinî, 565; İbn Şeddâd, III, 283.

⁷ Mecusilere göre insan birbiriyle çatışma halinde olan adına ruh ve beden denilen iki farklı özden yaratılmıştır. Ehrimen'den bir parça taşıyan bedeni anlamlı kılan ruhtur. Ruh bedenle birlikte iken beden de ruhtan dolayı kutsaldır. Ancak ruh bedeni terk ettiği zaman beden kutsiyetini kaybeder. Bu durumda bedene dokunmak haramdır. Dolayısıyla defnedilmeyen beden yırtıcı kuşların yemesi için bırakılırdı. [Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Brill 1975, I, 325-331.] Bu anlayışın bir sonucu olarak Bizans ile Sasanîler arasında onlarca yıl süren savaş meydanlarındaki Hristiyan ölüleri de defnedilmemiştir. Oysaki Hristiyanlar ölülerini defnediyorlardı. [Bkz. *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak ilkeleri*, (çev: Dominik Pamir), İstanbul 2000, ss. 403-405.]. İran'ı gezen ve defnedilmemiş cenazeleri gören Atinalı iki felsefecinin bunu barbarlık olarak nitelendirmesi, muhtemelen bütün Hristiyanların hissiyatını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Marusa'ya bu kemikleri toplatma söz konusu hissiyat olmalıdır. [Bkz. Oliver Nicholson, "Two Notes on Dara" *American Journal of Archaeology*, Vol. 89, No. 4 USA (Oct., 1985), s.668.] Dolayısıyla Marusa bu kemikleri gömmekle aslında dini bir görev icra etmiştir.

⁸ Bkz. İgnatius Aphram I. Barsoum- Matti Moosa, s. 241; Robert Murray, s. 47; Adrian Fortescue, s. 48.

⁹ Yakut, Batlamyus'a dayanarak Meyyâfârikîn'in kurulduğu yerde geçmişi milattan önceye dayanan büyük bir köyün bulunduğunu, halkının Hristiyanlığı ilk benimseyenler arasında yer aldıklarını, söz konusu köyde inşası Hz. İsa dönemine dayanan bir de kilisenin mevcut olduğunu söylemektedir. [Bkz. *el-Buldân*, V, 237.] Ancak Hristiyan kaynakları tarafından böyle bir bilginin aktarılmamış olması, doğruluğunu şüpheli hale getirmektedir. Minorsky'nin de ifade ettiği gibi buranın, milattan önce 80 yılında ölen Ermeni hükümdarı II. Tigranes'in başkenti Tigranocerta olduğunu iddia edenler de olmuştur. Bunlardan biri de 1838 yılında yörede yüzey araştırması yapan Von Molteke'dir. [Bkz. Viladimir Minorsky, "Meyyâfârikîn", *E.J. Brill's First Encyclopedia of Islam 1913-1936*, Leiden 1993, V, 159.] Ancak bu iddiaya, kendisini destekleyen doğru veriler bulunamadığı için bilim çevrelerinde fazla itibar edilmemiştir.

Marusa ile Meyyâfârikîn bu tarihten itibaren birlikte anılmaya başlamışlardır. Nitekim bu hadiseden sonra konu ile ilgili yazılan her metinde Marusa'dan Meyyâfârikînli Marusa (Marutha of Maipherket, Marutha Bishop of Tagrit) şeklinde bahsedilecektir. Onun çabası ile barışın sağlanmış olması Marusa'nın ününe ün katmış ve Latin, Süryanî, Greek ve Kopt kilisesi tarafından aziz olarak anılmasına neden olmuştur. Hatta günümüzde bile bu kiliseler tarafından her yıl 4 Aralıkta, Aziz Marusa Yortusu (Feast of Saint Marutha) adıyla, onun adına bir de yortu düzenlenmektedir.¹⁰

Kuşkusuz Meyyâfârikîn ile Marusa'yı Hristiyan kültüründe bu kadar meşhur kılan bir başka konu ise onun Süryanî ve Hristiyan kültürüne yaptığı katkılardır. Nitekim yukarıda yaşam öyküsünü verirken ifade ettiğimiz gibi II. Şapur tarafından katledilen ve kemikleri Marusa tarafından Meyyâfârikîn'e defnedilenlerin yaşam öyküleri, kendisi tarafından derlenmekle kalmamış aynı zamanda Grekçe'ye de tercüme edilmiştir. Yine katıldığı İznik ve Medain Konsillerinin kararları da onun tarafından yazılmıştır.¹¹ Süryanî Edebiyatı ve Hristiyan kültürü açısından önemli olan bu metinler, onun ismi ile birlikte

¹⁰ Bkz. <http://www.newadvent.org/cathen/09748a.htm>.

¹¹ Hristiyan kaynaklara göre Marusa'nın eserleri şunlardır:

- 1- *İran Şehitleri Biyografileri: Acts of the Persian Martyrs*, bir bölümü Assemani tarafından, "Acta SS. mart. Orient. et Occident.", I (Rome, 1748) da yayınlandı. Daha geniş kısmı ise Bedpan tarafından (Paris, 1891)'de neşredildi. W. Wright tarafından İngilizce'ye aktarıldı ve *Journal of Sacred Literature* (Oct., 1865-Jan., 1866)'de basıldı. Bu metin Zingerle tarafından Almanca'ya tercüme edilerek (Innsbruck, 1836) neşredildi. Ayrıca Almanca ikinci bir baskısı da yapıldı. Bu baskı için bkz. Achelis, "Die Martyrologien" (Berlin, 1900), 30-71.
- 2- *İznik Konsili tarihi "History of the Council of Nicaea"*, *Kirchengeschichtliche Studien*, IV, 3, ve Harnack, "Ketzerkatalog des Bischofs Maruta" *Texte u. Untersuchungen*, XIX, I, b.
- 3- *Acts of the Council of Seleucia-Ctesiphon*, Süryanice ve Latince Lamy tarafından neşredildi (Louvain, 1869).
- 4- Onun ekmek-şarap ayini (holy eucharist), haç (cross), azizler (saints) ve ilahiler (hymn) hakkında da çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.newadvent.org/cathen/09748a.htm>; Ayrıca bkz. A. L. Frothingham, Jr. "Historical Sketch of Syriac Literature and Culture", *The American Journal of Philology*, USA 1884, Vol. 5, No. 2, s. 204.

Meyyâfârikîn adını büyütmekle kalmamış, Hristiyan metinlerde bu tarihi şehir hakkında önemli bilgilerin aktarılmasını sağlamıştır.

Bizans ile Sasanîler arasında meydana gelen savaşlarda sürekli el değiştiren Meyyâfârikîn, Sasanî hükümdarı Enuşirvan döneminde İran hâkimiyetine girmiştir.¹² Enuşirvan burayı ele geçirdikten sonra, savaş esnasında tahrip edilen kısımlarını tahkim ettirmiş ve bazı yeni yapılar da ilave ettirmiştir.¹³ Yakut el-Hamevî gibi bazı İslam kaynaklarının ondan şehrin banisi olarak bahsetmesi, onun döneminde gerçekleştirilen bu imar faaliyetlerinin fazlalığına işaret ediyor olsa gerektir.¹⁴ Aynı durum Perviz için de geçerlidir. Zira ondan da şehrin kurucusu olarak bahsedilmektedir. Hatta bir kentin iki banisinin olamayacağını fark eden bazı kaynaklar ise şehrin taştan yapılan kısmının Enuşirvân; kerpiçten yapılan kısmının ise Perviz döneminde inşa edildiğini iddia ederek söz konusu iki rivayeti telfik etmeye çalışmışlardır.¹⁵ Zaten bu rivayetleri aktaran Yakut bile bunların kabul edilebilir iddialar olmadığını görmüş *ez-Zic* adlı eserin yazarını da referans göstererek şehrin Bizanslılar tarafından kurulduğunu kabul etmiştir.¹⁶ Sonra Dineverî'nin verdiği bilgileri esas alacak olursak şehirde bu köklü değişikliği yapan Kubaz b. Perviz'dir. Buna göre Kubaz b. Perviz döneminde Bizansla yapılan savaşlar esnasında Diyarbakır ile birlikte Meyyâfârikîn de İranlılar tarafından fethedilmiş, hatta dönemin yaygın uygulamalarında olduğu gibi şehir ele geçirildikten sonra halkının önemli bir kısmı esir edilerek İran'ın içlerine tehcir ettirilmiş, Fars Bölgesi ile Ahvaz arasında sıfırdan kurulan İrkubâz kentine yerleştirilmişlerdir.¹⁷ Büyük bir ihtimalle şehir bu savaşlar esnasında önemli ölçüde zarar görmüş, sınır bölgesinde olduğu için de yeniden imar edilmiştir. Bu durum Meyyâfârikîn'in onun tarafından kurulduğu şeklinde anlaşılmasına neden olmuş olmalıdır.

¹² Bkz. S. Vailhe, 742.

¹³ Bkz. V. Minorsky, V, 159.

¹⁴ Yakut, V. 236.

¹⁵ Bkz. Dehhuda, "Meyyâfârikîn" mad:

¹⁶ Bkz. Yâkût el-Hamevî, V, 236.

¹⁷ Bkz. Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *Ahbaru't-tıvâl*, (tahk.: Abdülmün'im Âmir-Cemaluddin eş-Şeyyâl) Daru ihya kutub el-Arebiyye, Kahire 1960, 66; Vilademir Minorsky, V, 159.

Uzun süre Sasanîlerin hâkimiyetinde kalan Meyyâfârikîn, 527 yılında Justinian tarafından Bizans topraklarına yeniden katılmıştır. 584-589 yılları arasında devam eden Bizans-Sasanî savaşlarında, adından çokça bahsedilen kentlerden biri olan Meyyâfârikîn, bu savaşlardan sonra 589 yılında Sasanîlerin eline geçmiş, ancak iki yıl sonra yani 591 yılında yeniden Bizans'ın hâkimiyetine girmiştir. 639 tarihine kadar da onların elinde kalmıştır.¹⁸ Hz. Ömer döneminde başlayan İslam fetihleri esnasında Meyyâfârikîn, Bizans'a bağlı bir yerleşim birimi idi.¹⁹

Hz. Ömer döneminde, Suriye genel valisinin emrinde hareket eden İyad b. Ganm el-Fihri 17/638-639 yılında yöredeki şehirleri birer birer fethettikten sonra Meyyâfârikîn'e gelmiş, burayı bir rivayete göre unveten; diğer bir rivayete göre ise sulh ile İslam topraklarına katmıştır.²⁰ Fethinden itibaren bir üs olarak kullanılmış olan Meyyâfârikîn, Ermeniye Eyaleti'nin kurulmasından sonra bir dönem buraya bağlanmış²¹ olsa da İslam coğrafyacılarının çoğunluğuna göre el-Cezîre (Yukarı Mezopotamya) bölgesi içerisinde yer almıştır.²² Bununla birlikte el-Cezîre bölgesinin hangi kısmında kaldığında ihtilaf edilmiştir. Nitekim İbnu'l-Fakih (ö.289/903),²³ İbn Hurdazbih (ö.300/913),²⁴ Kudame b. Cafer (ö.337/948)²⁵ gibi ilk Müslüman coğrafyacılar Nusaybin, Erzen, Amîd, Resu'l-Ayn ile birlikte Meyyâfârikîn'in de Diyarı Rabia içerisinde yer aldığını söylerken; Makdisî (ö.380/990), Bekrî

¹⁸ Bkz. V. Minorsky, V, 159.

¹⁹ Bkz. Necdet Hammâş, "Mayafarkîn" *Mevsuatu'l-Arabiyye*, Dimeşk 2008, s. 157.

²⁰ Bkz. Yakut, *Buldan*, V, 238. Krş. için bkz. Belazurî, *Futuhu'l-Buldân*, (çev.: Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 251.

²¹ Bkz. Muhammed b. Abdülmün'im *Kitâbu ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, (tahk.: İhsân Abbâs), Beyrut 1980, 567.

²² Bkz. Hafız Ebru, II, 23.

²³ Bkz. İbnu'l-Fakih, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedanî, *Kitabu'l-buldân*, (tahk.: Yusuf el-Hâdî), Beyrut 1996, 180.

²⁴ Bkz. İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kasım Abdullah b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-memâlik*, Leiden 1889, 95.

²⁵ Bkz. Kudame b. Cafer, *Kitabu'l-harac*, 246. (İbn Hurdazbih ile bir arada basılmıştır), Leiden 1899.

(ö.487/1094)²⁶ ile Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229)²⁷ ise Diyarbakır, Hasan Keyf (Hısn Keyfa), el-Far ve Haziye gibi kentlerle birlikte Diyar-ı Bekr'in bir parçası olduğunu iddia etmişlerdir.²⁸

Hız. Ömer'in vefatı ve Hız. Osman'ın hilafete gelişı Meyyâfârikîn'in siyasi konumunda önemli bir değışiklik meydana getirmiştir. İbnu'l-Ezrak'ın da dikkat çektiğı gibi Hız. Osman el-Cezîre'yi Suriye'ye katmış ve Muaviye'nin yönetimine bırakmıştır. Muaviye burayı kendi amilleri ile idare etmekteydi.²⁹ Dineverî'yi esas alacak olursak Hız. Ali döneminde buraya özel önem verilmiştir. Hilafet merkezinin Medine'den Kufe'ye taşınmasından sonra, Hız. Ali burayı el-Cezîre'nin yönetim merkezi olan Musul'dan ayrı tutmuş ve yöneticisini bizzat kendisi atamıştır.³⁰ Bu da Meyyâfârikîn'e ayrı bir rol düşündüğünü akla getirmektedir. Bununla birlikte şehrin statüsünün değıştiğine dair ciddi bir veriye de sahip değiliz. Hız. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesinden sonra bu bölge yeniden Musul'a bağlanmış ve oradan idare edilmiştir. II. Muaviye'den sonra Emevilerin yaşadığı iç karışıklıklar esnasında Meyyâfârikîn, önce Abdullah b. Zübeyr'in tarafını tutmuşsa da Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sekafî'nin Kufe'yi hâkimiyeti altına almasından sonra el-Cezîre'nin bütünü gibi onun tarafına geçmiştir. El-Cezîre'ye büyük bir önem veren Muhtar, buraya vali olarak Kufe'nin en güçlü kabilelerinden Neha'nın lideri İbrahim b. Eşter en-Nehaî'yi atamıştır. İbrahim en-Nehaî Musul'a geldikten sonra çevreye amillerini göndermiş, bu bağlamda Meyyâfârikîn'e de Abdullah b. Müslim'i

²⁶ Bkz. Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî, *Mu'cem ma'sta'cem*, I-IV, (tahk.: Mustafa es-Seka) Beyrut 1983, III/IV, 1286.

²⁷ Bkz. Yâkût el-Hamevî, , V, 273.

²⁸ Bkz. İbnu'l-Beşârî el-Makdisî, *Ahsenu't-tekasim fi ma'rifetu'l-ekâlim*, (tahk.: Muhammed Mahzum), Beyrut 1987, 122. Bilindiğı üzere, Cezîre bölgesi, İslam fethinin ardından kendi içerisinde önce Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar şeklinde iki kısma bölünmüş, daha sonra Diyar-ı Rebia'nın bir kısmı Diyar-ı Bekr adıyla anılmaya başlanmıştır. Fetihler esnasında Arapların ünlü kabilesi Rebia, Diyar-ı Rebia'ya; Bekr b. Vâil ise kendi adıyla anılacak olan Diyar-ı Bekr'e yerleşmiştir. Diyar-ı Bekr (Diyarbakır) de, bölgenin uzun süre idare merkezi olan Diyarbakır'ın de ismi olmuştur.

²⁹ Bkz. İbnu'l-Ezrak, 383.

³⁰ Bkz. Dineverî, 154.

amil olarak atamıştır.³¹ Şehir Emevi Devleti'nin sonuna kadar el-Cezîre Eyaleti'nin bir parçası olarak idare edilmiştir.

Emevilerin yıkılışında pay sahibi olan el-Cezîre bölgesi, Abbasilerin kuruluşu esnasında imparatorluğun mütevazî bir kenti olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak daha sonraki dönemlerde, özellikle Harun er-Reşid (786-809) zamanında yönetim muhaliflerinin yerleştiği bir mekan haline gelmiştir. İran asıllı Bermekî hanedanı, Bağdat Deylemîleri ve Abbasî muhalifi bazı sadât (seyyidler) bunlardan bir kısmıdır. Abbasîlerin, ana bünyeyi bir arada tutmakta aciz kalmaları üzerine, Kuzey Afrika, İran ve dolaylarında devletten bazı kopuşların yaşandığı bilinmektedir. Abbasi Halifesi el-Mehdî (255-256/868-869) iktidarda iken Diyarbakır ile birlikte Meyyâfârikîn de Abbasilerden kopmuş, İsa b. eş-Şeyh eş-Şeybanî'nin hâkimiyetine geçmiştir. 285/898-899 yılına yani Abbasî halifesi Mu'temid (870-892) dönemine kadar da onların elinde kalmıştır. Bu hâkimiyetin bir nişanesi olan merkez camiinin minaresi, üzerinde mahkuk bulunan İsa b. eş-Şeybanî'nin torununun adıyla günümüze kadar varlığını korumuştur Ancak Meyyâfârikîn esas Hamdanîler ile birlikte Abbasî hâkimiyetinden tamamen çıkmış oldu.³² Nitekim Nasruddevle el-Hamdanî'nin Musul'a 324/935 yılında egemen olmasının akabinde, el-Cezîre bölgesinin sair şehirleriyle birlikte Meyyâfârikîn kentini de hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Seyfuddevle, Meyyâfârikîn'i ele geçirdikten sonra şehrin stratejik konumunu dikkate alarak Halep ile birlikte eş başkent olarak kullanmıştır. Bu tarih, Meyyâfârikîn'in tabir caiz ise yükselme dönemini teşkil etmektedir. Nitekim hükümdar buraya özel bir sevgi veya ilgi duymuş, şehir surlarını tamir ettirmiş, bazı bölgelere yeni surlar ilave ettirmiş, o güne kadar kuyu suyu ile idare eden şehre, kanallarla içme suyu getirtmiştir. O Meyyâfârikîn'i o kadar çok seviyordu ki buraya defnedilmeyi vasiyet etmiştir. Bu vasiyetinin bir sonucu olarak Halep'de ölmüş olmasına rağmen, cenazesi Meyyâfârikîn'e taşınmış ve buraya defnedilmiştir.³³

³¹ Bkz. Dineverî, 296.

³² Bkz. Hammâş, 157.

³³ Bkz. İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekr, *Vefeyatü'l-A'yân*, (tahk.: İhsan Abbas), Beyrut 1978, III, 405; Zehebî, *Siyer A'lam en-Nubela*, I-XXV, (tahk.: Şuayb Arnavud), Beyrut XIV, 189.

Ünlü şair Mütenebî, Seyfuddevle'nin Meyyâfârikîn'e duyduğu sevgiyi, anaç bir kuşun yavrusuna duyduğu sevgi ile kıyaslamaktadır.

*[Ey Seyfuddevle] Sen ordunla [Meyyâfârikîn'e] vardığında,
O ordunun albenisi, içlerinden kakiülü uzamış süvari üzerine yansıyor.
Etrafında dalga dalga bir zırh denizi ve maiyetinde yağız atlardan bir kalabalık
yürüyordu.
O, dağları bir araya getirip düzene sokarcasına, ordusuyla jülkeleri düzledi geçti.
Bitip tükenmek bilmeyen savaşılar zemin teşkil etmek, onu yumuşatmış ve
Seyfuddevleye râm etmişti
[Seyfuddevle'nin] konuşmadan şöyle bir bakıvermesi ona sesini duyurmaya
yetiyordu.
Ana kuşun yavruya yanaştığı gibi sağdan Meyyâfârikîn'e yanaşiyor,
Kuşun yavrusunu beslediği gibi onu besliyor ve şefkat gösteriyordu,*

Mütenebbî (ö. 965 m.)

Seyfuddevle'nin 367/977-978 yılındaki ölümünden sonra Meyyâfârikîn, Diyarbakır ile birlikte Musul hâkimi Gazanfer'in hâkimiyetine geçmiş oldu. Adduddevle'nin 372/982-983 yılında gerçekleşen vefatına kadar süren bu hâkimiyet, Mervanî hanedanının kurucusu olan Ebû Şuca'nın Meyyâfârikîn'i ele geçirmesi ile son buldu. Yaklaşık bir asır bu sülaleye başkentlik yapan Meyyâfârikîn, en parlak günlerini bu hanedanın hâkimiyetinde yaşamıştır. Şehir 478/1085-1086 yılında yani Selçuklu sultanı Melikşah döneminde Büyük Selçukluların bir parçası haline gelmiştir. Melikşah'ın 484/1092 yılında vefatından sonra Artukoğulları'nın hâkimiyetine girmiş oldu. Artukoğulları'nın başkenti Mardin'e yakın olan Meyyâfârikîn, onlar adına Nubate sülalesi tarafından idare ediyordu. Meyyâfârikîn şehrinin merkezinde bulunan Cami bu dönemden günümüze gelen yapılardan biridir. Hatta camii küçük bazı değişiklikleri istisna tutacak olursak, Necmeddin tarafından, yapıldığı haliyle günümüze kadar ulaşmıştır.³⁴

³⁴ Bkz. Hammâş, 158.

581/1185-1186 yılında Eyyubî hâkimiyetine girmiş olan Meyyâfârikîn, Eyyubî sultanı Selahattin el-Eyyubî'nin kardeşi el-Adil Seyfuddin tarafından idare edilmiştir. Eyyubîlerin bu kolu Moğolların 658/1259-1260 yılında şehre hâkim olmalarına kadar burayı ellerinde tutmuşlardır. Moğollar uzun bir kuşatmadan sonra son Eyyubî yöneticisi el-Kamil Muhammed (642/1244-1245--658/1259-1260)'i öldürerek Eyyubîlerin bu koluna son vermiş ve Diyarbakır ile birlikte Meyyâfârikîn'i de hâkimiyetleri altına almışlardır.³⁵

Moğol istilası birçok şehrin kaderini değiştirdiği gibi ihtişamına son vererek Meyyâfârikîn'in de kaderini değiştirmiştir. Hatta şehir bu tarihten itibaren asla eski ihtişamına kavuşamamıştır. Nitekim Moğol istilasının 736/1426 yılında son bulması, Meyyâfârikîn'i, yörenin sakinleri olan Türkmen, Kürt ve Arapların çekişme alanı haline getirmiştir. Bu mücadelenin sonunda Önce Akkoyunlular'ın, sonra Safevilerin eline geçmiş ve en son 921/1515-1516 yılında da Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde yarı harabe haldeydi. Nitekim 1529 yılında burayı ziyaret eden Portekizli seyyah Tenreyno, şehri yarı harabe olarak tarif etmektedir. Ancak Osmanlı'nın son döneminde nüfusunun 7000 olarak zikredilmiş olması muteahhir dönemde kısmen de olsa canlandığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.³⁶

Şehrin kuruluşu ve siyasi hayatı hakkında bu kısa bilgilerden sonra şimdi de fiziki yapısına bakalım.

A.FİZİKİ YAPISI

Meyyâfârikîn'in ilk kurulduğu dönemdeki şehir yapısını tam olarak bilmiyoruz. Ancak merkezine yerleştirilen ve kadim dönemde, doğu kentlerinin tamamında, yeni kurulan şehirlerin kurucu ruhu olan tılsımı çağrıştıran kutsal kemikler anlatılırken aktarılan bilgilerden hareketle, şehrin doğu kent yapısına uygun olarak, yuvarlak bir şekilde tasarlandığını; merkezinde bu kutsal kabul edilen kemikleri örten bir mabedin bulunduğunu, meskun mahallin bu merkez etrafında şekillendiğini tahmin ediyoruz.

³⁵ Bkz. Hammâş, 158.

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Hammâş, 158.

Meyyâfârikîn'in fiziki yapısı hakkında aşağıda verdiğimiz bilgiler çok sonraki döneme, özellikle de Mervanîlere aittir. Söz konusu bilgileri büyük ölçüde Meyyâfârikînli İbnu'l-Ezrak (ö.577/1181) ile şehri gören Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229) ve İbn Şeddâd (ö.684/1258)'a borçluyuz. Bununla birlikte 438/1046-7 yılında Meyyâfârikîn'i ziyaret eden Nasır Hüsrev de *Sefernâme*'sinde önemli bilgiler aktarmaktadır. Nasır, Meyyâfârikîn'i ziyaret ettiğinde şehir o tarihte yüz yaşında olan Şubluddevle lakaplı Ebû Nasr Ahmed adındaki Mervanî hükümdarının başkenti idi.³⁷

Şimdi Meyyâfârikîn'in, şehir dokusu hakkındaki bilgileri, şehrin dış unsurlarından başlayarak aktaralım:

1) **Kale:** Yakut'a göre Bizans döneminde inşa edilen Meyyâfârikîn Kalesi o kadar muhkemdi ki, kuruluşundan 620/1223-4 yılına kadar silah zoruyla hiç ele geçirilememişti.³⁸ "*Kale surlarının üzerinde her biri Kostantin'in vezirlerinden biri tarafından inşa edilen üç adet burc (Burcu'r-Rumiyye, Burcu Bîat ve Burcu'l-Akabe) bulunuyordu*" diyen Yakut, kalenin Teosius (408-450) döneminde inşa edildiği bilgisini doğrulamaktadır. Kuruluş döneminde yapılan bu burçlara sonradan Ali b. Vehb tarafından inşa edilen *er-Raviyye* burcu da ilave edilmiştir. Adı geçen burç, Yakut döneminde *Ali b. Vehb Burcu* olarak anılmaktaydı. Marangozlar Hamamı'nın tam karşısında, tepenin alt kısmında yer alan ve yuvarlak olarak inşa edildiği ifade edilen *Biat Burcu*, Yakut döneminde yıkık vaziyette idi. Sonradan ilave edildiği anlaşılan *Babu Rabad Burcu*'nun ise kalenin önemli burçlarından biri olduğu kaydedilmektedir. Bu burçların dışında üzerinde büyükçe bir ayna yer alan ve güneş doğduğu zaman ışınlarını uzaklara kadar yansıtan *Mir'at Burcu (Ayna Burcu)*'nun da sonradan inşa edildiği ifade edilmektedir. Burayı gören Yakut, söz konusu aynaları tutan demirlerin kendi dönemine kadar varlığını koruduğunu söylemektedir. Sonradan

³⁷ Gay Le Strange, *Coğrafyayı tarihî serzeminhayı Hilafet-ı Tarihî*, (Farsça'ya çev.: Mahmut İrfan), Tahran 1337/1959, 120.

³⁸ İbnu'l-Ezrak ise bu kalenin hicri 374 yılında Ebû'l-Fâris tarafından onarıldığını söylemektedir. Bkz. İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Tarihu'l-Fârikî*, (Tahk: B.A.L. Avâd) Daru'l-Kutup el-Lubnânî, Beyrut 1974, 52. Kalenin muhkemliğine Makdisî de işaret etmektedir. Bkz. Makdisî, 124.

inşa edilen burçlardan bir diğeri ise *Hükümdar Burcu* idi.³⁹ Yakut'tan faydalanan Kazvinî de kalenin burçlarından bahsetmektedir. Ona göre Ali b. Vehb burcu kalenin batı tarafındaydı. Bu burcun üzerinde büyükçe bir de haç bulunmaktaydı. Haç, Kudüs'e bakıyordu.⁴⁰

Yakut Meyyâfârikîn Kalesi'nin sekiz kapısının bulunduğunu söylemekte ve şu yedi kapının adını zikretmektedir:

- 1- *Erzen Kapısı*: *Babu'l-Henazir* olarak da biliniyordu.
- 2- *Kulunc Kapısı*: Mir'at Burcu ile Tebbâlin burçları arasında yer almaktaydı. Kapının üzerinde hükümdar ile annesinin adlarının yazılı olduğu ifade edilmesine rağmen hangi hükümdar ve annesi olduğu belirtilmemiştir. Ancak İbnu'l-Ezrak bu kapının Mumeħhiduddevle tarafından 396/1005-1006 yılında açtırıldığını söylemesi ve kapının üzerine adı yazdırıldığını ilave etmesi, bu ismin ona ait olduğunu göstermektedir.⁴¹
- 3- *Şehve Kapısı*: Hükümdar Burcu'nun altındaydı.
- 4- *Rabad Kapısı*: Şehrin Erzen tarafındaydı.
- 5- *Ferah ve Ğam Kapısı*: Batıda bulunan ve üzerinde mutluluk ile hüznü temsilen oynayan bir delikanlı ile kafasının üzerinde kaya bulunan bir adam resmedilen bu kapı, Yakut el-Hamevî döneminde *Eski Saray Kapısı* (Babu Kasr el-Atik) olarak isimlendiriliyordu.
- 6- Güneyde, meydanın aşağı tarafında, suyun kale surlarının dışına aktığı bölgede, yer alan bir kapının olduğu ifade ediliyor olmasına rağmen adı zikredilmemiştir.

³⁹ Bkz. Yakut, *Buldan*, V, 237; ayrıca bkz. İbn Şeddâd, III, 284 vd.

⁴⁰ Bkz. Kazvinî, 565.

⁴¹ Bkz. İbnu'l-Ezrak, 86.

- 7- *Babu'l-Meydan (Meydan Kapısı)*: Hamdanî hükümdarı Seyfuddevle tarafından yaptırılmış olan bu kapı, güneyde olup, eski saraya açılmaktaydı.⁴²

Yakut'tan yaklaşık yarım asır sonra Meyyâfârîkîn şehrini gezen ve burası hakkında önemli bilgiler veren İbn Şeddâd, şehre geldiğinde *Babu Cedid*, *Babu Rabad*, *Babu Muhdese*, ve *Babu Cenub* dışındaki kapıların kapalı olduğunu söylemektedir.⁴³

Büyük bir ihtimalle Yakut (626/1229)'taki bilgileri kullanan Kazvinî (682/1283) de kalenin muhkem olduğunu, sekiz giriş kapısının bulunduğunu söylemekte ve bunlardan *Babu's-Şehve* ile *Babu'l-Ferah* ve 'l-Ğam'ın adlarını zikretmektedir.⁴⁴

Kaleyi görenlerden Nasır Hüsrev (ö.481/1088) “Şehre ak taşlardan büyük bir kale yapmışlardı. Her taş beş yüz batman ağırlığında idi. Her elli arşınlık yere yine bu beyaz taşlardan büyük burçlar kurulmuştu. Bütün kale bedenlerinin üzerine öyle mazgallar yapmışlardı ki görsen bu gün ustasının elinden çıkmış gibi idi. Şehrin batı tarafında bir kapısı vardı. Kapının konması için taş kemerde büyük bir oyuk açılmış ve oraya üstünde hiçbir tahta parçası bulunmayan demir bir kapı konmuştu”⁴⁵ diyerek hayranlığını ifade etmektedir. İbn Havkal (ö.367/977)'in *Suretu'l-Arz* adlı eserinin müstensihi de bu kaleyi görenlerdendir. O da kalenin taştan inşa edildiğini ve son derece muhkem olduğunu söylemektedir.⁴⁶

⁴² Bkz. Yakut, *Buldan*, V, 237. Kale ve kapıları ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Şeddâd, III, 283 vd.

⁴³ Bkz. İbn Şeddâd, III, 285.

⁴⁴ Bkz. Kazvinî, 565.

⁴⁵ Bkz. Bkz. Nasır Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev: Abdulvahhâb Terzi), İstanbul 1985, 11.

⁴⁶ İbn Havkal'ın *Suratu'l-Arz* adındaki coğrafya kitabının müellif nüshası günümüze gelmemiştir. Elimizde bulunan eser, müstensihi bilinmeyen ve hicri beş yüzlerde istinsah edilmiş olan bir nüshadır. Bu nüshayı istinsah eden zat, Meyafarkin'e gelmiş, burayı gezmiş ve şehirle ilgili orijinal bilgiler vermektedir.

Kalenin etrafına, düşmanın girişini zorlaştırmak amacıyla bir de hendek kazılmıştı. Söz konusu hendeğin Seyfuddevle'nin ölümünden sonra kız kardeşi tarafından kazdırıldığı rivayet edilmektedir.⁴⁷

Kale ile ilgili bu bilgilerden sonra şimdi de şehrin merkezi unsurlarına kısaca bakalım:

- 1- **Saraylar:** Rivayetlerden anladığımız kadarıyla şehirde iki saray vardı. Bu saraylardan ilki, yani Hamdanî hükümdarı Seyfuddevle tarafından inşa edilmiş olanı, şehrin meydanına açılıyor ve "Eski Saray" olarak isimlendiriliyordu.⁴⁸ İkinci saray ise Mervanîler dönemine ait olup Muhdesse mahallesinde idi. İnşa kitabesini gören İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilere göre; saray Nasruddevle tarafından 403/1012 yılında yapılmıştır. Etrafı bahçe haline getirilmiş olan sarayın içine kadar içme suyu bağlandığı aktarılmaktadır.⁴⁹

2- Camiler:

- 1- *Ulu Cami:* Meyyâfârikîn'in en büyük ve en köklü camisidir. Bu camiye 438/1046 yılında gören ünlü seyyah Nasır Hüsrev şunları söylemektedir: "*Meyyâfârikîn'in bir camisi vardır ki anlatmaya kalksam uzun sürer. Orada 40 tuvaleti bulunan bir abdesthane yapmışlardı. İki büyük ırmak abdesthanelere akmaktaydı. Bu ırmaklardan biri abdest almak için kullanılıyordu. Diğeri ise yeraltından akmakta, pislikleri ve tuvalet çukurlarını temizlemekteydi.*"⁵⁰ 534/1139 yılında o bölgeyi gezen İbn Havkal'in *Suretu'l-Arz* adlı eserinin müstansih, "*Meyyâfârikîn'de güzel bir cami vardır*" diyerek Nasır Hüsrev'i desteklemektedir.⁵¹ Muahhar kaynaklardan İbn Şeddâd ise bu caminin tarihçesi hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Ona

⁴⁷ Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.

⁴⁸ Bkz. Yakut, V, 237.

⁴⁹ Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.

⁵⁰ Nasır Hüsrev, 11.

⁵¹ Bkz. İbn Havkal, 202. Bu eseri istinsah eden, ancak adı belli olmayan şahıs esere bazı eklemelerde bulunmuştur. Elimizdeki eser, orijinali Paris'de bulunan söz konusu nüsha esas alınarak yayınlanmıştır. Diyarbakır'e 534 yılında gittiğini söyleyen müstensih, aynı tarihte Meyyâfârikîn'e de gitmiş olabilir.

göre minaresi Ahmet b. İsa b. Şeyh tarafından inşa edilmişti. Baninin adı minarenin 273/886 tarihli kitabesinde mahkûktu. Yine onun verdiği bilgilere göre camiye gelen kanalların ikisi de Nasruddevle'nin izni ile Ebûbekir b. Cerra adında Meyyâfârikînli bir tüccar tarafından yaptırılmıştı. 50.000 dinara mal olan bu kanallar, Ebûbekir'in evinin önünden geçtiği halde; suya ihtiyacı olmasına rağmen, kendi menfaati için suyu getirdiği söylenmesin diye faydalanmıyordu.⁵² Adı geçen caminin maksuresi ise Abbâsî Halifesi el-Muktedir'in valilerinden Mübarek b. Meymun b. Halil tarafından 298/910 yılında inşa ettirilmişti.⁵³

- 2- *Kalenin Dışındaki Cami*: Nasır Hüsrev şehrin merkezinde (şehristan) yer alan yukarıdaki camiden başka, surların hemen dışında; kervansaray ile pazarın bulunduğu bölgede, ikinci bir caminin daha bulunduğunu söylemekte, bu camide de cuma namazının kılındığını ilave etmektedir.⁵⁴
- 3- *Muhdese Camii*: Yine Nasır Hüsrev, Meyyâfârikîn hükümdarı Ebû Nasr Ahmed tarafından kalenin kuzeyinde inşa edilen "Muhdese" mahallesinde de Cuma namazı kılınan bir caminin olduğunu belirtmektedir.⁵⁵ İbn Ezrak ile İbn Şeddâd bu caminin 423/1031 tarihinde ibadete açıldığını ilave etmektedir.⁵⁶
- 4- *Beni Mervan Camii*: Bu cami Suku Hayl (At Pazarı)'ın hemen yanında bulunuyordu.⁵⁷
- 5- *er-Razi Camii*: Şehrin eski mabetlerinden biri olan bu cami, Nasruddevle tarafından yıkılarak yeniden inşa edilmiş, bir de minare eklenmiştir.⁵⁸

⁵² Bkz. İbnu'l-Ezrak, 165; İbn Şeddâd, III, 287.

⁵³ Bkz. İbn Şeddâd, III, 293.

⁵⁴ Nasır Hüsrev, 11.

⁵⁵ Nasır Hüsrev, 11.

⁵⁶ Bkz. İbnu'l-Ezrak, 138; İbn Şeddâd, III, 286.

⁵⁷ Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

⁵⁸ Bkz. İbn Şeddâd, III, 308.

Meyyâfârikîn'de yukarıdaki camiler dışında, çok sayıda mescit ve namazgâhın bulunduğu da bilinmektedir. Nitekim İbn Şeddâd bunların sayısının iki yüzün üzerinde olduğunu söylemektedir ki büyük bir ihtimalle bu rakam onun Meyyâfârikîn'i ziyaret ettiği döneme aittir.⁵⁹

3- Kiliseler:

- 1- *Büyük Kilise*: Marusa'nın İran'dan getirdiği insan kemiklerini şehir merkezine yerleştirdiğini, kiliseyi bu kemiklerin üzerinde inşa ettirdiğini yukarıda ifade etmiştik. Meyafaikin, bu kilise etrafında şekillendiğinden dolayı, bu mabet şehrin kurucu unsuru olmanın yanı sıra merkez noktasını da teşkil etmekteydi. On sekiz yılda tamamlandığı ifade edilen *Büyük Kilise* kubbeli olup üzerinde de aynen Ali b. Vehb burcunkine benzer bir haç vardı. Söz konusu haçın yönü de Kudüs'e bakıyordu. Yakut, her iki haçın aynı usta tarafından yapıldığını söylemektedir. Aziz Butros ve Aziz Pavlos adlarıyla anılan bu kilise,⁶⁰ Yahudi sokağında (Zukaku Yahud) yer almaktaydı. Rivayetlere göre içi mermerle kaplı olan bu kilisede, cam bir şişenin içerisinde Yuşa (as)'a ait olduğu varsayılan kan bulunuyordu. Hristiyanlar bu kanın tüm dertlere, özellikle de alaca hastalığına, deva olduğunu iddia ediyorlardı.⁶¹

Kilisenin kalıntıları on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar gelmiştir. Nitekim J. G. Taylor 1863 yılında Meyyâfârikîn'e gelmiş, yüzey araştırması yapmış ve Marusa tarafından kurulan bu kilisenin yerini tespit etmiş, konu ile ilgili düşüncelerini de yayınlamıştır.⁶² Harput'ta misyonerlik yapan O.P.Allen, Taylor'un ayak izlerini sürerek kendisinden iki yıl sonra, yöredeki kalıntıları incelemek üzere Meyyâfârikîn'e gelmiş ve kanaatlerini bir mektup şeklinde

⁵⁹ Bkz. İbn Şeddâd, III, 288.

⁶⁰ Yakut, *Buldan*, V, 236.

⁶¹ Bkz. Yakut, V, 238; Kazvinî, 566.

⁶² Bkz. J. G. Taylor, "Travel in Kurdistan with Notices of the Sources of the Eastren and Westren and Tigris and Ancient in Their Neighbourhood" *Journa of the Royal Geographical Society*, London 1865, vol: 35, ss.21-58.

American Oriental Society'ye göndermiştir. Topluluğun dergisinin 1868-1871 yıllarını kapsayan cildinde yayınlanmış olan bu mektupta Allen, Aziz Marusa tarafından, II. Şapur döneminde Meyyâfârikîn'e götürülen kemikler üzerine inşa edilen kiliseden bahsetmektedir. Onun verdiği bilgiye göre dış duvarları ve kemerlerinin bir kısmı hala ayakta duran bu yapının yanında, ne olduğu tespit edilemeyen fakat kilise müstemilatının bir parçası olması muhtemel bazı kalıntılara da rastlanmıştır. Yanı başında ise Selahattin el-Eyyubi'nin torunu Muzaferuddin el-Ğazi tarafından 624/1213 yılında inşa edilen caminin kalıntıları bulunmaktaydı.⁶³

Toma Manastırı: Makdisî'ye göre Hristiyanlar, şehre bir fersah mesafede olan bu manastırda, Havarilerden Yabus'un yattığına inanmaktaydılar.⁶⁴ İbn Şeddâd ise Meyyâfârikîn'de Hz. İsa döneminde inşa edilen bir kilisenin varlığından bahsetmektedir.⁶⁵ Muhtemel onun bahsettiği kilise, bu manastırdır. Bununla birlikte şehirde geçmiş miladi dördüncü asırdan önceye dayanan bir yapının varlığını ihtiyatla karşılamak gerekir.

Ubbâd Dağı Manastırı: Meyyâfârikîn'de bulunan Hristiyan mabetlerden bir başkası ise, şehrin yakınlarında, üzerinde birkaç manastır bulunduğu için Ubbad (abidler çok ibadet eden kimseler) Dağı adını alan tepede yer alan manastırdır. Müstahkem bir yapı olan bu manastırın etrafı surlarla çevrili idi.⁶⁶ Selçuklular dönemine kadar özgür bir şekilde çan çalınabilen bu mabedin söz konusu durumu Müslümanların ötekilere tanıdığı hoşgörüyü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Melikşah döneminde Meyyâfârikîn'in Selçuklu valisi Kavvâmu'l-Mülk Ebû Ali el-Belhî'nin, sesinden rahatsız olduğu için çanı yasaklamış olmasını kişisel bir icraat olarak algılamak mümkündür.⁶⁷

⁶³ Söz konusu kilisenin mimari yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler içeren bu mektubun orijinali için bkz. "Proceedings at Boston and Cambridge May. 22d. 1867", *Journal Of The American Oriental Society*, Vol: 9 (1868-1871) s. XV.

⁶⁴ Bkz. Makdisî, 124.

⁶⁵ Bkz. İbn Şeddâd, III, 282.

⁶⁶ Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

⁶⁷ Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

Meyyâfârikîn'in merkezinde daha sonraki dönemlerde farklı kiliselerin inşa edildiği de anlaşılmaktadır. Nitekim 1913 yılında şehir merkezinde üç adet kilisenin varlığını söyleyen S. Vailhe de bunu doğrulamaktadır.⁶⁸

4- Pazar: Nasır Hüsrev'in verdiği bilgileri esas aldığımızda Meyyâfârikîn'de birden fazla pazarın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu pazarlardan ilki şehristan, bir başka ifade ile Meyyâfârikîn'in merkezinde yer alırken, ikincisi kalenin dışında; üçüncü pazar ise sonradan kurulduğu ifade edilen "*Muhdese*" mahallesinde bulunuyordu. Bu mahallede ayrıca kervansaray ve hamam da vardı.⁶⁹

5- Hamamlar: Meyyâfârikîn'de birçok hamam bulunmaktaydı. İsimlerini tespit edebildiklerimiz şunlardır: Şehir merkezinde yer alan *Hamamu Neccârîn* (Marangozlar Hamamı),⁷⁰ Nasruddevle tarafından inşa edilen ve birçok vakfı da bulunan Akabe Hamamı,⁷¹ Caminin hemen bitişiğindeki *Hamamu Kadî*, Mervanî Sarayı'nın alt kısmında bulunan *Hamamu Said*, *Hamamu Hattabîn* (Oduncular Hamamı), *Hamamu Uzec*, *Hamamu'l-Cedîd*, İbn Fuka'i tarafından inşa edilen *Hamamu Huzeyme*.

Bu hamamların dışında Rabad'da biri *Hamamu Hanbas*, diğeri ise *Hamamu Cevze* olmak üzere iki hamam daha bulunmaktaydı.⁷² Muhdese mahallesinde de bazı hamamların bulunduğu aktarılmaktadır.

6- Köprü: İbn Şeddâd Nasruddevle'nin Tellu Bunân üzerinde bir köprü yaptırdığını söylemektedir.⁷³ Bilindiği gibi Meyyâfârikîn'de bir akarsu yoktur. Dolayısıyla bu köprü'nün onun tarafından şehre getirilen içme suyu kanallarının birinin üzerinde inşa edilmiş olması muhtemeldir.

7- Meydan: Meyyâfârikîn Meydanı 450/1050 yılında Nasruddevle'nin kızı tarafından yaptırılmıştır. İbn Şeddâd'ın Sit el-Melik (Seyyide el-Melik)

⁶⁸ Bkz. Vailhe, XI, 742.

⁶⁹ Nasır Hüsrev, 11-12; Krş için bkz. Le Strange, 120.

⁷⁰ Bkz. İbn Şeddâd, III, 284.

⁷¹ Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.

⁷² Geniş bilgi için bkz. Bkz. İbn Şeddâd, III, 288.

⁷³ Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.

şeklinde kaydettiği bu hanım, meydanı bitirdikten sonra babasının mezarını buraya nakletmiştir.⁷⁴

8- Hapishane: İbn Şeddâd'ın kaydettiğine göre, Nasruddevle döneminde Meyyâfârikîn'de bir hapishane bulunmaktaydı.⁷⁵ Ancak şehrin tam olarak neresinde olduğunu bilmiyoruz. Muhtemelen saraylardan birinin mahzenlerinden biri bu amaçla kullanılıyordu.

9- İçme Suyu: Meyyâfârikîn akarsuya sahip olmadığı için öteden beri şehirde içme suyu sorunu vardı. Makdisî'nin de ifade ettiği gibi bu sorun önemli ölçüde kuyulardan elde edilen sularla giderilmekteydi.⁷⁶ Ancak İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi bu durum Seyfuddevle döneminde değişmiştir. Nitekim o, Batman Suyu'nun kaynağından kanallarla şehre su getirmiştir. Kaynaklarımızda bu kanallardan ilk içme suyu kanalları olarak bahsedilmektedir.⁷⁷ Daha sonraki dönemlerde de bazı kanalların kazdırıldığı bilinmektedir. Bunlardan biri de Mumehhidduddevle döneminde Meyyâfârikîn vakıflarının başında bulunan Hristiyan İbn Şelita tarafından kazdırılan kanaldır. Şehrin doğu kısmına su sağlayan bu kanala büyük harcamalar yapıldığı kaydedilmektedir.⁷⁸

Şehrin fiziki yapısı ile ilgili bu kısa bilgilerden sonra şimdi de demografik yapısına bakalım:

B- DEMOĞRAFİK YAPI

Kuşkusuz Meyyâfârikîn'in kutsanmış bir Hristiyan kenti olarak kurulmuş olması demografik yapısına da yansımıştır. Büyük bir ihtimalle de şehir halkının tamamı Hristiyan Süryani veya Ermenilerden oluşuyordu. İslam fetihleri esnasında şehirde bir ateşgededen bahsedilmiyor olması bu durumun Müslümanların yöreye gelişlerine kadar sürdüğünü akla getirmektedir.

⁷⁴ Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

⁷⁵ Bkz. İbn Şeddâd, III, 311.

⁷⁶ Bkz. Makdisî, 124.

⁷⁷ İbn Şeddâd, III, 286.

⁷⁸ İbnu'l-Ezrak, 164.

İslam öncesi dönemde şehir nüfusunun ne kadar olduğu hakkında net bilgilere sahip değiliz. Ancak yöre halkı ile yapılan zimmet akitlerinden hareketle bir fikir yürütmek mümkündür. Bu bilgilere göre; Müslümanlar, şehri fethedince ahali ile 50.000 dinarlık bir cizye antlaşması yapmış ve her bir Meyyâfârikînin ekonomik gücü ölçüsünde iki veya dört dinar ödemesini kararlaştırmışlardır. Dolayısıyla, elli bini dörde böldüğümüzde, o dönemde Meyyâfârikî ve dolaylarında eli silah tutan 12.500 erkeğin yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Bunların eşleri, çocukları ve anne babalarını dikkate aldığımızda, Meyyâfârikî ve çevresinin nüfusunun Hz. Ömer döneminde, Müslümanlar ve gayrimüslim din adamları sınıfı istisna tutarak, yetmiş bin civarında olması muhtemeldir. Bu nüfusun tamamının şehir merkezinde yaşamadığını; çevre köylerde meskun halkın da bu rakama dahil olduğunu düşünsek bile, şehrin ciddi bir popülasyona sahip olduğunu kabul etmek gerekir. İslam hukukuna göre kadın, çocuk, yaşlı ve din adamlarından cizye alınmadığı için bu rakamlara dahil edilmemişlerdir.

İslam fetihleri ile birlikte şehrin demografik yapısında hızlı bir değişim yaşanmıştır. Nitekim fetihlerle birlikte yoğun bir Arap göçüne sahne olan bölge, kısa süre içerisinde bu kabilelerinin adı ile anılmaya başlanmıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bu bölge için kullanılan *Diyyar-ı Rabia* ve *Diyyar-ı Bekr* isimleri bu göç dalgalarıyla yakından ilgilidir. Bu dönemde Rebba kabilesinin önemli kollarından biri olan Teymiler,⁷⁹ ile birlikte Bekr kabilesinin bazı boylarının da Meyyâfârikî'ne yerleştiği bilinmektedir. Şemsettin Samî'nin, "şehrin İslam tarihinin ilk dönemlerinde, özellikle de Abbasîler döneminde önemli yerleşim birimi olduğunu, buraya o dönemlerde bazı emir ve devlet ricalinin yerleştiğini"⁸⁰ söylemesi bu göç dalgalarının sonraki dönemlerde de sürdüğünü göstermektedir. Kuşkusuz Arap nüfusun yanı sıra, İslam dinini hızla kabul eden Kürtlerin de, İslam fetihlerinin hemen akabinde yoğun bir şekilde Meyyâfârikî'ne yerleştikleri sanılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise şehrin kahir ekserisini, bu Müslüman Kürtler oluşturacaktır. Keza Meyyâfârikî'li ünlü

⁷⁹ Bkz. Zehebî, *Siyer*, I, 15 (Mukaddime).

⁸⁰ Bkz. Şemsettin Samî, *Kamusu'l-A'lam*, İstanbul 1316, VI, 4502.

tarihçi ez-Zehebî ailesi örneğinde olduğu gibi şehirde Müslüman Türkmen nüfusun varlığı da bilinmektedir.

Hicri IV-VI. Yüzyıllarda Meyyâfârikîn nüfusunun üç önemli kümeden oluştuğu görülmektedir. Bu dönemde şehrin kahir ekserisini Müslümanlar oluşturmaktaydı. Zira birden fazla mabetleri mevcuttu. Şehrin ikinci önemli kitlesini, şehirde hem kiliseleri hem de şehrin etrafında manastırları bulunan Hristiyanlar oluşturunuyordu. Bu iki asıl kümenin yanı sıra Meyyâfârikîn'de Yahudilerin de yaşadığı bilinmektedir. Şehir merkezinde kendi adlarıyla anılan bir mahalleleri ve bu mahallede bir de mabetleri vardı.

Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşah'ın Meyyâfârikîn valisi Kavvâmu'l-Mülk Ebû Ali el-Belhî'nin çan sesinden rahatsız olduğu için yıktırdığı manastırı istisna tutacak olursak⁸¹ Meyyâfârikîn'de hâkim unsuru oluşturan Müslümanlar ile kendi korumaları altında bulunan zimmiler arasında ciddi sayılabilecek bir sürtüşmenin olmadığı anlaşılmaktadır.

Şemsettin Samî Osmanlı döneminde Meyyâfârikîn'in yedi bin nüfusu olduğunu söylemektedir. Ona göre bu nüfusun dört binini Müslümanlar, üç binini ise Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Hristiyanların bir kısmı Ermeni, bir kısmı ise Süryani idi. Ş. Sami Yahudilerden ise hiç bahsetmemektedir⁸² Vailhe ise daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre 1913 yılında Meyyâfârikîn'in 7000 nüfusu vardı, bunun 4000'inin Müslüman, 2000'inin Gregorian Ermenî, 430'unun Katolik Ermenî, 511'ini ise Süryanî Yakubîler oluşturunuyordu.⁸³ Bu rakamlar tehcir öncesi dönemde bile şehrin Müslüman ağırlıklı olduğunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Kaldı ki 1867 yılında burayı ziyaret eden Allen'in Meyyâfârikîn Ermenilerinin Kürtçe konuştuklarını ve Hristiyanlık hakkında çok az şey bildiklerini söylemesi⁸⁴ Hristiyan kültürün yörede bir ağırlığının olmadığını tebellür ettirmektedir.

⁸¹ Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

⁸² Bkz. Şemsettin Samî, VI, 4502.

⁸³ Bkz. S. Vailhe, XI, 742.

⁸⁴ Bkz. "Proceedings at Boston and Cambridge May. 22d. 1867", XV.

C- MEYYÂFÂRİKÎN'İN İSLAM MEDENİYET TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Meyyâfârikîn, Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra, özellikle Hamdanî, Eyyubî ve Mervanî devirlerinde el-Cezîre bölgesinin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Makdisî'nin de haklı olarak ifade ettiği gibi dönemin sair büyük ilim merkezleri ile mukayese edilemese⁸⁵ de birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Meyyâfârikîn müftüsü ve hatibi ünlü edebiyatçı Yahya b. Selame b. el-Hüseyn el-Haskefî (ö.551/1156 h.),⁸⁶ Abdullah b. Muhammed el-Kazerunî ve onun talebesi olup bir dönem Vasıt kadılığı da yapan Ebû Ali Hasan b. İbrahim b. Ali b. Berhun el-Farikî;⁸⁷ keza 480/1087'lerde burada bir ders halkası bulunan Ebû'l-Mehâsin er-Ruyanî'nin hocası Ebû'l-Hasan Abdulgâfir b. Muhammed el-Farisî,⁸⁸ Kadı Kasım b. Abdurrahman el-Farikî,⁸⁹ Kadı Ebû'l-Kasım Hasan b. el-Hüseyn b. el-Münzir el-Bağdadî (ö. 411 h.),⁹⁰ Kadı Ebû'l-Fadl el-Haskefî,⁹¹ şair, kadı ve edebiyatçı Abdurrahim b. Muhammed b. İsmail b. Nubate (ö:374/984),⁹² tarihçi İbnu'l-Azrak el-Farikî (577/1181)⁹³ Meyyâfârikîn'in bir bilim merkezi haline gelmesinde pay sahibi olan ilim adamlarından bazılarıdır.

Kendisi de Meyyâfârikînli olan Zehebî *Siyer a'lâm en-nubela'sında* Meyyâfârikînli olan veya burada yaşayan birçok bilginin biyografisini vererek şehirde, özellikle de hicri IV-VI. asırlarda, canlı bir ilim ve kültür hayatı olduğunu bize göstermektedir. Onun verdiği bilgilere göre *Divanu'l-hamd ve'l-vaizin* adlı eserin yazarı ve aynı zamanda Seyfuddevle Hamdanî tarafından

⁸⁵ Bkz. Makdisî, 124

⁸⁶ Konu ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba*, V, 624.

⁸⁷ Bkz. İbn Hallikan, I, 77.

⁸⁸ Bkz. İbn Hallikan, III, 198.

⁸⁹ Bkz. Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcânî (ö: 365 h), *el-Kamil fî Duafa er-Ricâl*, (tahk.: Süheyl Zekkâr), Daru'l-Fikr li't-teaati ve'n-neşr, I-VII, Beyrut 1998, III, 441; Zehebî, *Mizanu'l-itidâl fi nakdi'r-ricâl*, II, 387.

⁹⁰ Bkz. Zehebî, *Siyer*, I, 183.

⁹¹ Bkz. Bkz. Zehebî, *Siyer*, XX, 320.

⁹² Ziriklî, III, 374.

⁹³ ez-Ziriklî, I, 273.

hatipliğe atanan İbn Nubate (ö.374/984);⁹⁴ Meyyâfârikîn kadılarından İbn Münzir (ö.411/1020),⁹⁵ Mervanî hükümdarı Ahmed b. Mervan'ın veziri ünlü şair edib, belağatçı, feseveci, *Muhtasar ihlasu'l-mantık* adlı eserin de yazarı vezir İbnu'l-Mağribî (ö.418/1027),⁹⁶ *Kitabu'l-elğaz*'ın yazarı el Farikî (ö.480/1087), *el-Mustazhirî fi'l-mezhep* adlı eserin yazarı ünlü Şafiî bilgin eş-Şaşı (ö.507/1113)⁹⁷ Meyyâfârikîn ulemasından sadece bir kaçıdır. Bu alimlerden eş-Şaşı, İmam Gazzali'den sonra bir dönem Bağdat Nizamiye Medresesi'nin de hocalığını yapmıştır.

Zaten İbn Şeddâd, Meyyâfârikîn'i ziyaret ettiği dönemde, burada Şihabuddin el-Ğazi tarafından kurulan *Hanevî Medresesi*; merkez camiinin hemen yanı başındaki *Hanbelî Medresesi*; İbn Fuka'î olarak meşhur olan Fahrettin b. Osman tarafından inşa edilen *Şafiî Medresesi*'nin aynı zaman diliminde faal olarak hizmet veriyor olması, tek başına şehrin ilim, kültür hayatının canlılığına yeterli kanıt durumundadır.⁹⁸ Bu ilmi canlılığa mütenasip olarak şehirde kütüphaneler de oluşmuştur.

Meyyâfârikîn'in dikkat çeken bir başka yönü ise felsefe ve tıp sahasındaki yeridir. Kurucusu bir tabip olduğu için muhtemelen kuruluş döneminden itibaren tıbbi bir aktiviteye sahip olsa da bununla ilgili yeterli bilgiye maalesef sahip değiliz. Ancak şehir hicri IV-VI asırlar arasında dikkat çekici bir tıbbi aktiviteye sahipti. Meyyafarikin'in tıp geleneği Mervanî hükümdarlarından Mumehhiduddevle (387-401/997-1011) döneminden itibaren başlamıştır. Nitekim Cebrail b. Ubeydullah b. Buhtîşu (ö. 396 h.) onun daveti üzerine Meyyâfârikîn'e gelmiştir. İyi bir tabip olduğu ifade edilen Cebrail, Arapça dışında mahalli lisanlar da biliyordu. Üç yıl Meyyâfârikîn'de yaşayan bu değerli bilim adamı hicri 18 Recep 396 tarihinde şehrin dışında vefat etmiştir.

⁹⁴ Zehebî, *Siyer*, XVI, 321-323.

⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, XVII, 338.

⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, XVII, 395.

⁹⁷ Bkz. Zehebî, *Siyer*, XIX, 393-394.

⁹⁸ Bkz. İbn Şeddâd, III, 287-8.

Vefat ettiğinde seksen beş yaşında olduğu kaydedilmektedir.⁹⁹ Birçok telifatı bulunduğu bilinen Cebraili'in en dikkat çekici eserleri arasında *Menâkibu'l-etibba, er-Ravda fi't-tıb, et-Tevâsul ila hıfzi't-tenâsul, Tevâbiu'l-hayevân* yer almaktadır.¹⁰⁰ Cebrail'in Meyyâfârikîn'de yaşadığı üç yıl içerisinde bir bimaristan kuramadan vefat ettiği anlaşılmaktadır. Onun muhtemelen arzu ettiği ve başaramadığı bu iş Nasruddevle b. Mervan döneminde, Mansur b. İsa tarafından başarılmıştır. İbn Ebi Usaybia'nın verdiği bilgilere göre Nasruddevle'nin kızı hastalanınca Nasturi Hristiyan tabiplerden Zahidu'l-Ulema lakabıyla meşhur Ebû Said Mansur b. İsa'yı çağırması ve kızını tedavi etmesi karşılında kendisine, kızının ağırlığınca altın vereceğini vaad etmiştir. Ebû Said kızı tedavi edince, bir bimaristan kurmasını ve vaat ettiği paranın tamamını diğer insanların da faydalanabilmesi için buraya harcamasını istemiştir. Verdiği sözde duran Nasruddevle, büyük harcamalar yaparak Meyyâfârikîn bimaristanını inşa etmekle kalmamış, buraya ihtiyaç duyulabilecek her türlü alet ve edevatı da koydurmuştur. Yine bu müessesenin uzun süre varlığını koruyabilmesi için bazı vakıflar da oluşturmuştur.¹⁰¹ Bağdat'tan ayrılıp Meyyâfârikîn'e yerleşen İbnü'l-Mağribî'nin (ö.418/1027) Mervanî hükümdarı Ahmed b. Mervan (401-453/1011-1061) tarafından vezir olarak görevlendirilmesi bu müessesenin büyümesinde büyük bir pay sahibi olmuştur. Nitekim o, bu müesseseyi Bağdat *Beytu'l-Hikmesi*'ne denk hale getirmek için büyük çaba harcamıştır. Bu vesile ile de Bağdat'ta yaşayan ve muhtemelen de arkadaşı olan Cündişapurlu ünlü Buhtîşu' ailesinden Ebû Said Haris b. Buhtîşu'yu Meyyâfârikîn'e davet ederek bimaristanın başına geçirmiştir. Yanına da büyük bir kütüphane inşa ettirerek bilim adamlarının dikkatlerini buraya çekmeyi başarmıştır. Vakıflarına yenilerini de ilave ederek mali desteğe kavuşturmuştur.¹⁰² *Hizanetu'l-Meğribî* veya *Hizanetu Menazî*¹⁰³

⁹⁹ Cebrail'in bir çok te'lifatı da bulunmaktadır. *el-Kafi (Kitabu'l-Kunaş el-Kebir), er-Risale fi asabi'l-ayn, Makale fi elem ed-dimağ* vd.. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Ebi Usaybia, 213-214; ayrıca bkz. İbn Sina, *el-Kanun fi't-tıb*, V, 1294.

¹⁰⁰ Bkz. Hayrettin b. Mahmud b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm, Daru'l-İlm el-Melayin*, Beyrut 2002, IV, 192.

¹⁰¹ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Ebi Usaybia, 341.

¹⁰² Bkz. İbn Şeddâd, III, 308.

¹⁰³ Bkz. İbn Hallikan, I, 143.

olarak şöhret kazanan bu müessesede bulunan özellikle tıp, felsefe, farmakoloji, astronomi ve astroloji ile ilgili kitaplar İstanbul'a gönderilen uzmanlar tarafından satın alınarak buraya getirilmiş ve ilim adamları ile araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.¹⁰⁴ Elimizde yeterli veri olmamasına rağmen Bağdat Beytu'l-Hikme'sine benzer bir şekilde burada da bazı eserlerin çevrildiğini, hatta farmakoloji laboratuvarının yanı sıra, tıp eğitiminin de verildiğini tahmin ediyoruz.¹⁰⁵ İbn Hallikan'ın verdiği bilgilerden müessesenin, şehrin merkezinde, Ulu Camii'nin hemen yanında olduğu anlaşılmaktadır. Hatta zamanla buranın kitapları camiye taşınmıştı.¹⁰⁶

İşrak felsefesinin kurucusu olarak kabul edilen Şihabuddin es-Suhraverdî (587/1191)'nin de Meyyâfârikîn'e gelip bir süre ikamet etmiş olması, bir taraftan buranın felsefe ve tıp alanındaki etkisini gösterirken diğer taraftan da Suhraverdî'nin katkısını akla getirmektedir.¹⁰⁷

D- EKONOMİK HAYAT

Meyyâfârikîn'in ekonomik hayatına gelince: yukarıda da ifade ettiğimiz gibi şehir, bir ticaret güzergahı üzerinde kurulmuştur. Dolayısıyla da kurulduğu dönemden itibaren yörenin en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur.¹⁰⁸ İslam fetihlerinin başladığı dönemde Müslümanlara ödenen yüksek vergiler şehrin ekonomik gücünü ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi Müslümanlara yıllık toplam 50.000 dinarın yanı sıra, kişi başı bir kafız buğday, bir müdd yağ, bir müdd sirke ve bir müdd bal vergi olarak ödenmekteydi.¹⁰⁹ Kudame b. Cafer'e

¹⁰⁴ Bkz. İbnu'l-Ezrak, 131; İbn Hallikan, I, 143; Bilindiği gibi *Bağdat Beytu'l-Hikme Kütüphanesi*'nde bulunan kitapların bir kısmı Ankara'dan getirilmiştir. Rivayetler Abbasi halifesi Harun er-Reşid'in Ankara'ya görevliler gönderdiğini, bilimsel eserler satın alıp Bağdat'a getirttiğini, bahis mevzuu kütüphaneye koydurduğunu ifade etmektedir.

¹⁰⁵ Bağdat Bimaristan'ı ve orayı besleyen müessese olan Cündişapur Bimaristanı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara 2003.

¹⁰⁶ Bkz. İbn Hallikan, I, 143.

¹⁰⁷ Bkz. İbn Ebi Usaybia, *Uyunu'l-Enba' fi tabakati'l-etibba*, (tahk.: Nizar Rıza), Beyrut trs, 644; Zehebî, *Siyer*, XXI, 210.

¹⁰⁸ Bkz. John Bagnell Bury, *A History of The Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*, London 2005, s. 308.

¹⁰⁹ Yakut, *Buldan*, V, 238.

göre Abbasîler döneminde yılda 4.100.000 dirhem,¹¹⁰ İbnu'l-Fakih'in döneminde ise 865.000 dirhem haraç ödüyor olması da bu kanaati beslemektedir.¹¹¹

Vergi oranları ve vergi olarak ödenenlere baktığınızda

- 1- Meyyâfârikîn dönemin yaşanan iç çekişmelerinden etkilendiği için ekonomisi zaman zaman sarsıntılar geçirmiştir.
- 2- Ticaretin yanı sıra yörede tarımın da yaygın olduğu, hatta ciddi sayılabilecek oranda arıcılığın da yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim klasik dönem coğrafya kitapları da bunu doğrulamaktadır. Burayı gezen *Suratu'l-Arz*'in müstensihi yörede bolca meyve ağacının bulunduğunu, her tarafının ekili olduğunu söylemektedir.¹¹²
- 3- Himyerî'nin kaydettiğine göre Meyyâfârikîn, el sanatları hususunda yörenin önemli merkezlerinden biri idi. Hatta o burada yapılan el sanatı ürünlerinin yörede eşi ve benzerinin bulunmadığını iddia etmektedir.¹¹³
- 4- Meyyâfârikîn ekonomisi dönemsel farklılıklar göstermiştir.

Sonuç olarak; tarihi miladi dördüncü asrın sonuna dayanan Meyyâfârikîn, bulunduğu coğrafyanın en önemli kentlerinden biridir. İslam öncesi dönemde Bizans ile Sasaniler arasında süre gelen savaşlar esnasında bir Hristiyan kenti olarak kurulmuş olmasına rağmen, yörenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra hızla bir İslam şehrine dönüşmüştür. Hamdanîlerin ikinci başkenti, Mervanilerin ise asıl başkenti olan Meyyâfârikîn, dönemin felsefi merkezlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Barındırdığı bir

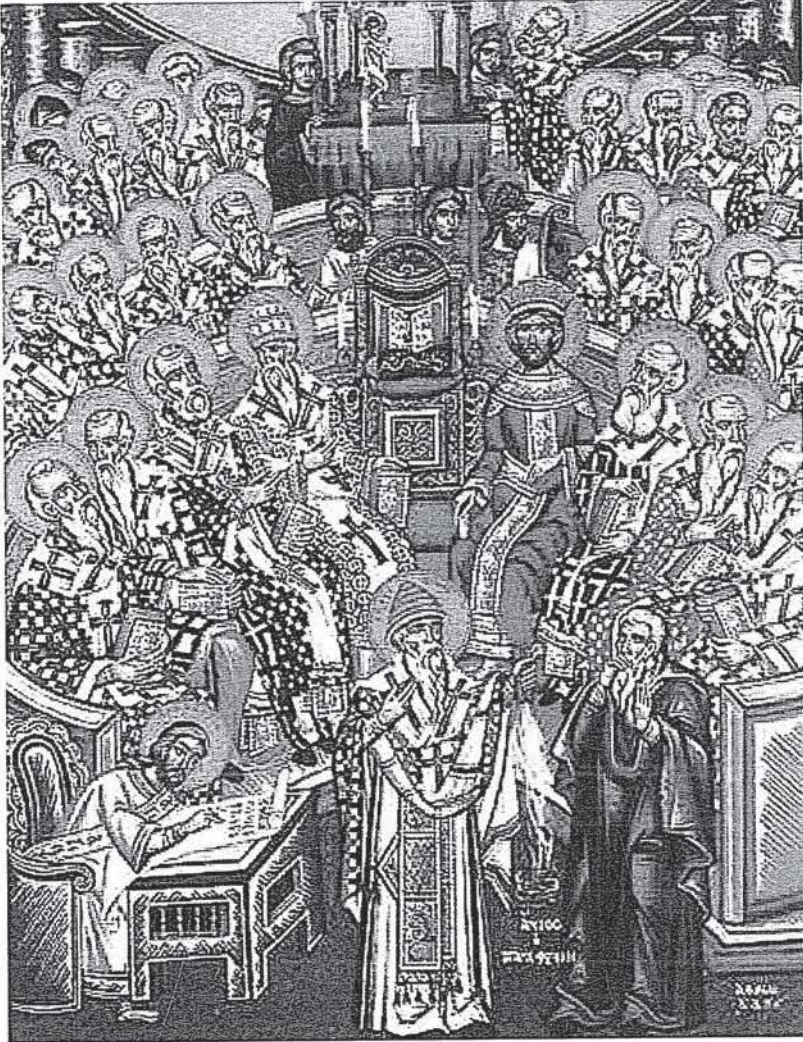
¹¹⁰ Bkz. Kudame b. Cafer, 246. Bu rakamların içerisinde Erzen'in de haraç gelirleri bulunmaktadır. Bkz. aynı kitap s. 251.

¹¹¹ İbnu'l-Fakih, s. 182.

¹¹² Bkz. İbn Havkal, 202.

¹¹³ Bkz. Himyerî, 567.

birinden farklı etnisiteleri aynı barış ve hoşgörü potasında eritmeyi başarmış ve yöreye bilimsel sahada da ciddi katkılar sağlamıştır.

Meyyâfârîkîn'in kurucusu Marusa'yı tasvir eden bir minyatür. Bu minyatür:
<http://smuhlberger.blogspot.com/2007/05/marutha-of-maiperqat.htm> adresinden alınmıştır.